

III.

VARIA

**Pr. conf. univ. dr. Cristian Gagu,
Facultatea de Istorie, Filosofie și Teologie,
Departamentul de Teologie,
Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați,
Centrul de Cercetare Teologică Ortodoxă Interdisciplinară
„Sf. Trei Ierarhi“**

ARTA ICOANEI ÎN EPOCA CONSTANTINIANĂ – FUNDAMENTAREA PATRISTICĂ A ICOANEI *

Abstract: *The freedom of expression of the Christian faith, acquired by the Church following the edict of Mediolanum, from the year 313, favored the flourishing of church life in all its aspects, including that of sacred art, therefore also of iconography. The one who gave the impetus to this process was, without a doubt, the Holy Emperor Constantine the Great himself. For their part, the Holy Fathers of the Church encouraged the representation in icons of the martyrdom of the holy martyrs and provided, at the same time, the arguments that contributed to the foundation of the presence and role of the icon in the life of Christians and in that of the Church. Therefore, it is not surprising that, starting from this period, a constant development of Christian sacred art followed in all the provinces of the empire, both through the multiplication of iconographic themes, inspired either by the universe of the imperial court, or by the martyrdom of the holy martyrs, or even by the tradition pagan, as well as by using increasingly elaborate techniques. The present study aims to follow the evolution of the older iconographic themes, to identify and shed light on the new iconographic themes, their sources and also their concordance with the teaching of faith synthesized and systematized by the Church during the ecumenical councils from Nicaea (325), Constantinople (381), Ephesus (431) and Chalcedon (451), whose teaching is transmitted through these iconographic themes.*

Keywords: *chrismon; symbol; icon; mandylion; hetoimasia; mandorla; Constantine the Great.*

* Prezentul studiu a fost publicat mai întâi în limba engleză sub titlul: Pr. Cristian GAGU, "The Art of Icon in Constantinian Era – Patristic Foundation of the Icon", in: *Icoana credinței*, International Journal of Interdisciplinary Scientific Research, no. 19, year 10/2014, pp. 5-31, <http://doi.org/10.26520/icoana.2024.19.10.5-31>.

Împăratul Constantin cel Mare (324-337), pentru a-și mărturisi public credința creștină pe care a îmbrățișat-o după victoria de la Pons Milvius (312), a apelat mai întâi la simbolurile creștine, îndeosebi la cel al semnelui Sfintei Cruci.

Fig. 1

Unul dintre cele mai cunoscute simboluri creștine, creat chiar la porunca împăratului Constantin, este monograma lui Hristos, numită și *chrismon*, constituită din suprapunerea primelor litere grecești ale numelui Hristos, X(hi) și P(ro)¹ sau dintr-un „X traversat de litera I boltită în partea de sus”² (fig. 1). Deși, potrivit cercetătorilor, ca abreviere grafică a numelui lui Hristos monograma a apărut la sfârșitul secolului al III-lea la Roma, ea a devenit simbolul lui Hristos numai după viziunea avută de împăratul Constantin înainte de bătălia cu Maxențiu de la Pons Milvius³, episod relatat de Eusebiu de Cezareea⁴ și de Lactanțiu⁵.

1. EUSEBIUS PAMPHILI, *De Vita Constantini Imperatoris*, I.LXXXI, PG 20:945-948; EUSEBIUS PAMPHILUS, *Life of Constantine*, I.LXXXI, a Revised Translation, with Prolegomena and Notes, by Ernest Cushing Richardson, coll. *Nicene and Post-Nicene Fathers*, Second Series, vol. 1, Philip Schaff and Henry Wace (eds.), T & T Clark, Edinburgh, 1995, pp. 490-491; EUSEBIU de Cezareea, *Viața împăratului Constantin*, I.LXXXI, în vol. *Viața împăratului Constantin și alte scrieri*, studiu introductiv de Emilian Popescu, traducere din limba greacă de Radu Alexandrescu, col. *Părinți și Scriitori bisericești*, s.n., vol. 8, Ed. Basilica, București, 2012, p. 103.

2. LACTANTIUS, *Liber ad Donatum Confessorem, De Mortibus Persecutorum*, XLIV, PL 7:260-262; LACTANTIUS, *Of the manner in which the persecutors died*, XLIV, translated by the rev. William Fletcher, in: *Fathers of the Third and Fourth Centuries*, American Edition, Chronologically Arranged, with Notes, Prefaces and Elucidations, by Cleveland Coxe, coll. *The Ante-Nicene Fathers*, Alexander Roberts and James Donaldson (eds.), vol. VII, 1995, p. 318; LACTANȚIU, *Despre moartea persecutorilor*, XLIV, ediție bilingvă, traducere de Cristian Bejan, studiu introductiv, tabel cronologic, note explicative și anexe de Dragoș Mîrșanu, Ed. Polirom 2011, pp. 139-141.

3. F. TRISTAN, *Primele imagini creștine. De la simbol la icoană secolele II-VI*, traducere de Elena Buculei și Ana Boroș, Ed. Meridian, București, 2002, pp. 426-427.

4. EUSEBIUS PAMPHILI, *De Vita Constantini Imperatoris*, I.LXXVIII-XXX, PG 20:943-946; EUSEBIUS PAMPHILUS, *Life of Constantine*, I.LXXVIII-XXX, p. 490; EUSEBIU de Cezareea, *Viața împăratului Constantin*, I.LXXVIII-XXX, pp. 102-104.

5. LACTANTIUS, *Liber ad Donatum Confessorem, De Mortibus Persecutorum*, XLIV, PL 7:260-262; LACTANTIUS, *Of the manner in which the persecutors died*, XLIV, p. 318; LACTANȚIU, *Despre moartea persecutorilor*, XLIV, pp. 139-141.

În spațiul egiptean monograma a căpătat o particularitate prin aceea că a fost reprezentată sub forma unei cruci cu capătul superior boltit⁶, fiind deopotrivă și o staurogramă.

Fig. 2

Monograma flancată de literele grecești A(alfa) și ω(omega)⁷ (Ap 22:13) și înscrisă într-o cunună a alcătuit celebrul *labarum* (fig. 2), simbol frecvent reprezentat nu doar pe steagurile de luptă ale soldaților lui Constantin⁸, ci și în iconografia creștină a acelei epoci, în mod special pe sarcofage, dar încă și în catacombe⁹.

În relatările lui Eusebiu de Cezareea, alături de *labarum* este amintită crucea, care din secolul al IV-lea nu a mai fost reprezentată ca și *crux dissimulata*, ci ca și crucea a slavei, împodobită cu pietre prețioase sau cu flori, *crux florida*¹⁰.

De asemenea, din însemnările lui Eusebiu de Cezareea aflăm că, pentru a da mărturie despre biruința dobândită prin puterea semnului Sfintei Cruci, împăratul Constantin cel Mare a dispus ca la intrarea în palatul imperial să fie executată o pictură de mari dimensiuni în care el însuși era înfățișat în picioare, având deasupra capului semnul

6. F. TRISTAN, *Primele imagini creștine...*, p. 436.

7. F. TRISTAN, *Primele imagini creștine...*, pp. 392-393, observă că în primele secole „alfa” a fost notat totdeauna cu majusculă(A) în timp ce „omega” cu minusculă (ω).

8. EUSEBIUS PAMPHILI, *De Vita Constantini Imperatoris*, I.XXXI, PG 20:945-948; EUSEBIUS PAMPHILUS, *Life of Constantine*, I.XXXI, p. 491; EUSEBIU de Cezareea, *Viața împăratului Constantin...*, I.XXXI, p. 77.

9. F. TRISTAN, *Primele imagini creștine...*, pp. 435-437.

10. EUSEBIUS PAMPHILI, *De Vita Constantini Imperatoris*, III.LXIX, PG 20:1110AB; EUSEBIUS PAMPHILUS, *Life of Constantine*, III.XLIX, p. 532; Cyril MANGO, *The art of the Byzantine Empire, 312-1453: sources and documents*, Medieval Academy reprints for teaching, 16, published by University of Toronto Press, p. 11; EUSEBIU de Cezareea, *Viața împăratului Constantin*, III.XLIX, p. 192; F. TRISTAN, *Primele imagini creștine...*, pp. 444-447.

Sfintei Cruci iar la picioare simbolul diavolului, pictat „în chipul unui balaur prăvălit în străfundurile adâncurilor [...] străpuns în plin de o săgeată”¹¹. Nu cred că greșim dacă socotim că din această scenă, inspirată cel mai probabil din tema „triumfului” imperial, va fi evoluat apoi cea a Sfântului Mare Mucenic Gheorghe ucigând balaurul, cu diferența că Sfântul Gheorghe este reprezentat ecvestru.

În al doilea rând, construirea de biserici noi, în noua capitală¹² și în locurile sfinte ale creștinătății¹³, pe cheltuiala proprie, și încurajarea restaurării celor afectate în timpul ultimei persecuții¹⁴, au contribuit din plin la înflorirea artei bisericești. Eusebiu consemnează faptul că aceste biserici au fost înfrumusețate și împodobite „cu tot ce putea fi mai frumos”. Biserica „Sfinții Apostoli” din capitală a fost acoperită „de jos până sus cu pietre de toate culorile”¹⁵, iar cea de la Ierusalim avea tavanul căptușit cu lemn, „un ocean de motive care se înlănțuiau”¹⁶, și era înzestrată cu

11. EUSEBIUS PAMPHILI, *De Vita Constantini Imperatoris*, III.III, PG 20:1057-1058B; EUSEBIUS PAMPHILUS, *Life of Constantine*, III.III, p. 520; C. MANGO, *The art of the Byzantine Empire, 312-1453*, pp. 15-16; EUSEBIU de Cezareea, *Viața împăratului Constantin*, III.III, pp. 168-169.

12. EUSEBIUS PAMPHILI, *De Vita Constantini Imperatoris*, IV.LVIII-LIX, PG 20:1209-1210AC; EUSEBIUS PAMPHILUS, *Life of Constantine*, IV.LVIII-LIX, p. 555; EUSEBIU de Cezareea, *Viața împăratului Constantin*, IV.LVIII-LIX, pp. 240-241.

13. EUSEBIUS PAMPHILI, *De Vita Constantini Imperatoris*, III.XXIX-XLIII, PG 20:1089-1106; EUSEBIUS PAMPHILUS, *Life of Constantine*, III.XXIX-XLIII, pp. 528-531; EUSEBIU de Cezareea, *Viața împăratului Constantin*, III.XXIX-XLIII, pp. 184-189.

14. EUSEBIUS PAMPHILI, *De Vita Constantini Imperatoris*, II.XLVI, PG 20:1023-1024B; EUSEBIUS PAMPHILUS, *Life of Constantine*, II.XLVI, p. 511; EUSEBIU de Cezareea, *Viața împăratului Constantin*, II.XLVI, pp. 147-148; EUSEBIUS PAMPHILI, *Historia Ecclesiastica*, X.2-3, PG 20:845-848; EUSEBIUS PAMPHILUS, *The Church History*, X.2-3, Translated with Prolegomena and Notes by rev. Arthur Cushman McGiffert, coll. *Nicene and Post-Nicene Fathers*, Second Series, vol. 1, Philip Schaff and Henry Wace (eds.), T & T Clark, Edinburgh, 1995, p. 370; EUSEBIU de Cezareea, *Istoria bisericească*, X.2-3, în: *Scrieri*, I, traducere, studii, note și comentarii de pr. Teodor Boddogae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987, pp. 362-363.

15. EUSEBIUS PAMPHILI, *De Vita Constantini Imperatoris*, IV.LVIII, PG 20:1209-1210; EUSEBIUS PAMPHILUS, *Life of Constantine*, IV.LVIII, p. 555; EUSEBIU de Cezareea, *Viața împăratului Constantin*, IV.LVIII, p. 240.

16. EUSEBIUS PAMPHILI, *De Vita Constantini Imperatoris*, III.XXXVI, PG 20:1095-1096; EUSEBIUS PAMPHILUS, *Life of Constantine*, III.XXXVI, p. 529; C. MAN-

„nenumărate și minunate daruri făcute din aur, din argint și din pietre nestemate [...] prin lucrături care, la fiecare din ele, dovedeau un meșteșug atât de măiestrit”¹⁷.

Nu în ultimul rând, Eusebiu consemnează că la fântânile publice, ridicate de Constantin în piețele noii sale capitale, putea fi văzut „chipul Păstorului celui bun”, precum și scena biblică *Daniel înconjurat de lei*, piesele fiind executate din bronz și prinse în plăci de aur¹⁸.

Chiar dacă din descrierile sumare realizate de Eusebiu de Cezareea bisericilor edificate de împăratul Constantin nu reiese că în acestea ar fi existat imagini sfinte, s-ar părea că o icoană a Mântuitorului Iisus Hristos, realizată în mozaic în absida bisericii „Sfântul Ioan Lateran” din Roma, datează din timpul domniei acestuia¹⁹. O altă sursă, tardivă totuși, dar nu lipsită de relevanță, *Parastaseis syntomoi chronikai*²⁰, consemnează că, atunci când au preluat puterea, arienii au ars icoanele episcopilor de Constantinopol care au păstorit în timpul împăratului Constantin, care fuseseră pictate din porunca acestuia, împreună cu o icoană a Fecioarei cu Iisus Prunc. Oricum, este evident că, prin grija sa de a înfrumuseța bisericile, împăratul Constantin a evidențiat utilitatea și importanța artei pentru cultul creștin. Astfel, a dat acel impuls care va fi condus la generalizarea împodobirii locașurilor de

GO, *The art of the Byzantine Empire, 312-1453*, p. 13; EUSEBIU de Cezareea, *Viața împăratului Constantin*, III.XXXVI, p. 187.

17. EUSEBIUS PAMPHILI, *De Vita Constantini Imperatoris*, III.XL, PG 20:1099-1100B; EUSEBIUS PAMPHILUS, *Life of Constantine*, III.XL, p. 530; C. MANGO, *The art of the Byzantine Empire, 312-1453*, p. 13; EUSEBIU de Cezareea, *Viața împăratului Constantin*, III.XL, p. 188.

18. EUSEBIUS PAMPHILI, *De Vita Constantini Imperatoris*, III.LXIX, PG 20:1110AB; EUSEBIUS PAMPHILUS, *Life of Constantine*, III.XLIX, p. 532; C. MANGO, *The art of the Byzantine Empire, 312-1453*, p. 11; EUSEBIU de Cezareea, *Viața împăratului Constantin*, III.XLIX, p. 192.

19. C. J. HEFELE, *Histoire des concile d'après les documents originaux*, t. IV, l. XVIII, 322, Paris, 1870, p. 252; Arthur BARNES, „Saint John Lateran”, in: *The Catholic Encyclopedia*, vol. 9, New York, Robert Appleton Company, 1910, p. 15.

20. *** *Constantinople in the Early Eighth Century: the Parastaseis Syntomoi Chronikai, Introduction, Translation and Commentary*, Edited by Averil Cameron and Judith Herrin, coll. *Columbia Studies in the Classical Tradition*, William Harris (ed.), vol. X, Leiden, Brill, 1984, 10, p. 69; C. MANGO, *The art of the Byzantine Empire, 312-1453*, p. 16.

cult creștine cu sculpturi, mozaicuri și imagini sfinte. De altfel, există destule mărturii care atestă existența imaginilor sfinte în unele biserici chiar înainte de epoca lui Constantin. Este celebru, în acest sens, exemplul casei-biserică de la Dura-Europos, împodobită cu picturi încă de la jumătatea secolului al III-lea²¹.

În canonul 36 al sinodului întrunit la Elvira, în Spania, în jurul anului 300, sinodalii afirmă: „Hotărâm ca în biserică să nu fie picturi, pentru ca ceea ce este venerat și adorat să nu fie zugrăvit pe pereți”²². Așadar, în unele biserici din regiunea Spaniei existau imagini sfinte pe pereții bisericilor, altfel nu ar fi avut niciun rost ca sinodul să adopte o astfel de hotărâre de interzicere a lor. Cu siguranță, interdicția nu a avut ca temei porunca a II-a a Decalogului, ci, ținând seama de contextul istoric potrivit Bisericii, aflată la începutul ultimei și celei mai crude persecuții din epoca Antichității, scopul ei ar fi fost acela de a feri icoanele de profanare. Este citat în sprijinul acestei ipoteze cazul bisericii din Nicomidia, profanată și distrusă în anul 303 de soldații armatei imperiale în prezența împăratului Dioclețian, ocazie cu care, potrivit lui Lactanțiu²³, a fost căutat „simulacrum dei”²⁴.

Chiar dacă în biserica din Nicomidia nu a fost descoperit un astfel de „simulacrum dei”, fiind arse în schimb Sfintele Scripturi²⁵, faptul că soldații au căutat mai întâi „simulacrum dei” ar sugera faptul că aveau

21. Carl Hermann KRAELING, *The Excavations at Dura-Europos, Final Report VIII, Part II: The Christian Buiding*, with a contribution by Charles Bradford WELLES, New Haven & Dura-Europos Publications, New York, 1967; Michael PEPPARD, *The World's Oldest Church. Bible, Art, and Ritual at Dura-Europos, Syria*, Yale University Press, New Haven&London, 2016; Lisa BRODY and Gail HOFFMAN, *Dura-Europos: Crossroads of Antiquity*, Boston: McMullen Museum of Art / Chicago, University of Chicago Press, 2011.

22. G. BAREILLE, „Elvire, Concile d’”, în: *Dictionnaire de Théologie Catholique*, IV/2, 1924, col. 2378; C. J. HEFELE, *Histoire des conciles...*, I. XVIII, 332, p. 608; F. TRISTAN, *Primele imagini creștine...*, p. 137.

23. LACTANȚIU, *Despre moartea persecutorilor*, XII, pp. 68-69.

24. Remus RĂDULESCU, „Icoanele în Biserica creștină primară”, în: *Cinstirea sfințelor icoane în Ortodoxie, Retrospectivă istorică, momente cruciale de stabilire a teologiei icoane și de criză majoră*, Ed. Trinitas, 2008, pp. 56-59.

25. LACTANTIUS, *Liber ad Donatum Confessorem, De Mortibus Persecutorum*, XII, PL 7:213B; LACTANTIUS, *Of the manner in wich the persecutors died*, XII, p. 305; Lactanțiu, *Despre moartea persecutorilor*, XII, pp. 68-69.

cunoștință despre existența acestuia în biserică, eșecul lor în a-l descoperi putând fi pus pe seama grijii creștinilor de a-l fi luat la timp din locașul de cult.

Despre răspândirea obiceiului de a împodobi bisericile cu imagini sfinte în epoca lui Constantin cel Mare dă mărturie și Eugenius de Laodiceea (270-335). În *Epitaful* pregătit pentru sine, Eugenius, care a fost 25 de ani episcop al Laodiceei, arată că a refăcut de sus până jos biserica în care a slujit și tot ceea ce o împodobeau, „porticurile, porticurile quadruple, picturile, mozaicurile, fântâna, pridvorul și toate lucrările de zidărie”²⁶. Deși nu precizează în ce anume constau picturile din biserică pe care le-a refăcut, putem presupune faptul că se referă la imagini sfinte.

Spre sfârșitul secolului al IV-lea prezența imaginilor sfinte în biserici, fie pictate, fie în tehnica stucco, în relief²⁷, devenise „obișnuită”, după cum lasă să se înțeleagă Sfântul Grigorie de Nyssa (335-394). În *Despre dumnezeirea Fiului și a Sfântului Duh*, scrisă pe la anul 383, acesta mărturisea că a „văzut adesea” icoana cu tema *Avraam aducând jertfă pe Isaac*, care-l emoționa până la lacrimi²⁸, iar în epistola *Către Amfilohiu*, descriind un *martyrium* construit proabil în cinstea Sfinților patruzeci de mucenici din Sevasta, consemna că deasupra porții de intrare erau „reprezentate câteva imagini, potrivit cutumei”²⁹, fără a preciza în ce constau imaginile. În *Elogiul Sfântului Teodor Tiron*, același autor pomenește de imaginile zugrăvite de pictori pe pereții capelei ridicate deasupra mormânului Sfântului Mucenic Teodor, în care

26. W. M. CALDER, “Studies in Early Christian Epigraphy”, in: *The Journal of Roman Studies*, vol. 10(1920), pp.42-59; W. M. CALDER, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. I, The Manchester University Press, London, 1928, pp. 89-91; W. M. RAMSAY, “A laodicean Bishop”, in: *The Expositor*, 35, 7th series, 1908(november), pp. 409-419; C. MANGO, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, p. 14.

27. Bente KIILERICH, “The State of Early Christian Iconography in the Twenty-first Century”, in: *Studies in Iconography*, 36, 2015, p. 111.

28. S. GREGORIUS NYSSENUS, *De deitate Filii et Spiritus Sancti*, PG 46:571C; C. J. HEFELE, *Histoire des conciles...*, t. IV, l. XVIII, 351, p. 357.

29. S. GREGORIUS NYSSENUS, *Epistola XXV, Amphilochio*, PG 46:1099-1100A; SAINT GREGORY OF NYSSA, “Letter 25: To Amphilochius”, in: *Gregory of Nyssa: The Letters*, Introduction, Translation and Commentary by Anna M. Silvas, coll. *Supplements to Vigiliae Christianae*, vol. 83, Leiden / Boston, 2007, p. 201.

sunt redată suferințele martirului și sfârșitul său fericit, binecuvântat de Mântuitorul Iisus Hristos, de asemenea, reprezentat de pictori în imagini³⁰. O descriere asemănătoare, de această dată a icoanei martiriului Sfintei Eufimia, reprezentată pe pereții capelei edificată deasupra mormântului muceniței, a lăsat și episcopul Asterius al Amasiei (350-410)³¹.

Având în vedere că și Sfântul Vasile cel Mare (330-379) îi îndemna pe pictori să redea în imagini martiriul Sfântului Mucenic Varlaam³², se poate conchide că în a doua jumătate a secolului al IV-lea reprezentarea martiriului sfinților mucenici pe pereții martyriilor ridicate deasupra mormintelor lor începea să se generalizeze. De altfel, s-ar părea că transferul imaginilor sfinte de pe pereții catacombelor pe cei ai bisericilor s-a făcut prin intermediul acestor *martyria* ridicate în cinstea sfinților mucenici deasupra mormintelor lor, primele chipuri, primele portrete pictate fiind cele ale sfinților mucenici. Odată cu răs-

30. S. GREGORIUS NYSSENUS, *Oratio laudatoria Sancti ac Magni Martyris Theodori*, PG 46:738D-739A; GREGORY OF NYSSA, "A Homily on Theodore the Recruit", Translation by Johan Leemans, in: *Let Us Die That We May Live, Greek homilies on Christian martyrs from Asia Minor, Palestine and Syria (c. AD 350-AD 450)*, Johan Leemans, Wendy Mayer, Pauline Aller and Boudewijn Dehandschutter (eds.), Routledge, London / New York, 2003, p. 85.

31. ASTERII AMASEAE EPISCOPI, *Homiliae*, XI. *Enarratio in martyrium praeclarrissimae martyris Euphemiae*, PG 40:335B-338C; ASTERIUS OF AMASEA, *Ekfrasis on the Holy Martyr Euphemia*, translated by Elizabeth A. Castelli, in: *Religions on Late Antiquity in Practice*, Richard Valantasis (ed.), Princeton University Press, 2000, pp. 464-468; ASTERIUS OF AMASEA, *Ekfrasis on the Holy Martyr Euphemia*, translated by Boudewijn Dehandschutter, in: *Let Us Die That We May Live, Greek homilies on Christian martyrs from Asia Minor, Palestine and Syria (c. AD 350-AD 450)*, pp. 173-175; C. J. HEFELE, *Histoire des council...*, t. IV, l. XVIII, 351, p. 357; Vasileios MARINIS, "Asterius of Amaseia's Ekfrasis on the Holy Martyr Euphemia", in: *Journal of Late Antiquity*, 13:2, 2020, pp. 285-307.

32. S. BASILIUS MAGNUS, *Homilia XVII, In Barlaam Martyrem*, PG 31:489490-AB; Joannes MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection*, vol. XIII, Florența, 1767, col. 79, col. 605; C. J. HEFELE, *Histoire des conciles...*, t. IV, l. XVIII, 332, p. 252; SF. VASILE CEL MARE, „Omilia a XVII-a, La Mucenicul Varlaam“, III, în: *Omilii și cuvântări*, traducere din limba greacă și introducere de Pr. Dumitru Fecioru, text revăzut și notă asupra ediției de Constantin Georgescu, note de Pr. Dumitru Fecioru, Constantin Georgescu și Alexandru Mihăilă, col. *Părinți și Scriitori Bisericești*, serie nouă, vol. 1, Ed. Basilica a Patriarhiei Române, București, 2009, p. 269.

pândirea și dezvoltarea cultului sfinților mucenici, în mod deosebit a sfinților mucenici militari, icoanele acestora au devenit tot mai răspândite și mai populare, pietatea populară jucând un rol important în acest sens³³.

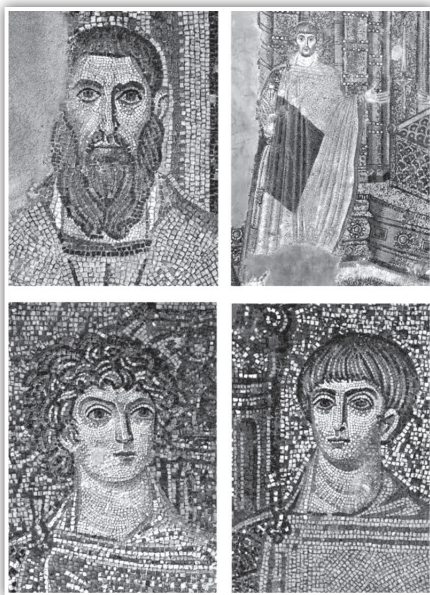

Fig. 3

Biserica cu cele mai multe și mai bine conservate chipuri de sfinți mucenici din această epocă, executate în mozaic, cel mai probabil la sfârșitul secolului al IV-lea, este Rotonda Sfântul Gheorghe din Tesalonic³⁴, în care s-au păstrat icoanele a nu mai puțin de cincisprezece martiri din cele douăzeci câte au fost realizate inițial³⁵ (fig. 3).

În a doua jumătate a secolului al IV-lea prezența icoanelor sfinților în viața de zi cu zi a creștinilor a devenit comună. Aceștia acordau toată venerația icoanelor sfinților cu credința că sunt apărați de toate relele prin mijlocirea sfântului reprezentat și cinstit astfel. Dau mărturie în acest sens Sfântul Grigorie de Na-

zianz (330-390), Sfântul Ioan Gură de Aur (350-407) și Fericitul Teodoret al Cirului (393-457). În poemul *Despre virtute* Sfântul Grigorie arată cum o tânără, care fusese invitată de un tânăr în casa sa pentru a o seduce, intrând și văzând în vestibul icoana Sfântului Polemon, a fost cuprinsă de o teamă sfântă și a părăsit locuința aceluia, ferindu-se ast-

33. A se vedea, cu privire la cultul și iconografia sfinților mucenici militari: Christopher WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Routledge, New York, 2016.

34. Pentru mozaicurile din Rotonda Sfântul Gheorghe, a se vedea B. KILLERICH, "Picturind Ideal Beauty: The Saints in the Rotunda at Thessaloniky", in: *Antiquité Tardive*, 15, 2007, pp. 321-336.

35. B. KILLERICH, "The State of Early Christian Iconography...", p. 117; B. KILLERICH, "Picturind Ideal Beauty...", p. 322.

fel de păcat³⁶. Sfântul Ioan Hrisostom consemna faptul că chipul Sfântului Meletie era reprezentat de creștini pretutindeni, „pe inele, pe potire, pe cupe și pe pereții camerei”³⁷, iar Fericitul Teodoret al Cirului, scria în *Viața Sfântului Teodor Stâlpnicul*, că la Roma, „la intrarea tuturor prăvăliilor, cei de acolo pun o iconiță a lui pentru a fi păziți de rele”³⁸.

Un rol extraordinar de important în popularizarea sfintelor icoane în viața creștinilor l-au avut pelerinajele la locurile sfinte de la Ierusalim, întâi de toate, după modelul Sfintei Împărătese Elena, mama împăratului Constantin cel Mare, precum și la mormintele sfinților mucenici ori chiar la locurile în care se nevoiau creștini cu viață sfântă. Din locurile în care mergeau, pelerinii doreau să ducă acasă suveniruri care să le amintească de pelerinaj, astfel că în jurul acestor locuri s-a dezvoltat o întreagă rețea de manufacturare a unor obiecte religioase – iconițe, statuete, plachete, ampule, amfore, pyxide, cutii, inele, pahare, boluri, medalioane, confecționate din aur, argint, bronz, sticlă ori teracotă, pe care erau pictate sau imprimate scene din Sfânta Scriptură ori din viața și mucenicia sfinților³⁹.

Fundamentarea patristică a icoanei

În paralel cu procesul de construire de biserici și de împodobire a acestora cu imagini sfinte, s-a desfășurat și opera de fundamentare

36. S. GREGORIUS THEOLOGUS, *Poemata moralia, De virtute*, X, 793-807, PG 37:737-738.

37. MANSI, *Sacrorum conciliorum...*, vol. XIII, col. 7; col. 573; C. J. HEFELE, *Histoire des conciles...*, t. IV, l. XVIII, 351, pp. 356-357; C. MANGO, *The art of the Byzantine Empire, 312-1453*, pp. 39-40.

38. THEODORETUS, CYRENSIS EPISCOPUS, *Historia Religiosa seu Ascetica Vivendi Ratio*, XXVI, Symeones, PG 82:1473-1474A; THEODORET OF CYRRHUS, *A History of the Monks of Syria*, XXVI. Symeon (Stylites), 11, Translated with an Introduction and Notes by R. M. Price, coll. *Cistercian Studies Series*, 88, Cistercian Publications, 2008, p. 165; C. MANGO, *The art of the Byzantine Empire, 312-1453*, p. 41; FERICITUL TEODORET, episcopul Cirului, „Viața Sfântului Simeon Stâlpnicul”, 11, în: *Viețile sfinților pustnici din Siria*, traducere din limba greacă și note de Dr. Adrian Tănăsescu-Vlad, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001, p. 146.

39. Margaret FRAZER, “Holy Sites Representations”, in: Kurt WEIZMANN (ed.), *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century, V. The Christian Realm*, Metropolitan Museum of Art, New York, 1979, pp. 546-548.

teologică a icoanei din partea Sfinților Părinți ai Bisericii, pe fundalul rezervei exprimate de unii reprezentanți de seamă ai Bisericii din acea epocă față de cinstirea icoanelor. Din acest moment, Sfinți Părinți cu mare autoritate teologică în viața Bisericii, precum Atanasie cel Mare (295-373), Vasile cel Mare (330-379), Grigorie de Nyssa (335-394), Ioan Gură de Aur (350-407), Asterie al Amasiei (350-410), Paulin de Nola (355-431) și alții, au dat mărturie despre folosul reprezentării sfintelor icoane și al cinstirii acestora.

Există în scrierile acestor Sfinți Părinți o sumă de texte care confirmă prezența icoanelor în viața Bisericii și a creștinilor acelei epoci și folosirea lor atât în scop catehetic, cât și duhovnicesc, ca apărătoare împotriva tuturor relelor prin mijlocirea Sfântului care era reprezentat, precum și unele texte fundamentale pentru teologia icoanei.

Despre rolul catehetic al icoanelor au scris în secolul al IV-lea Sfinții Vasile cel Mare și Grigorie de Nyssa. Astfel, Sfântul Vasile cel Mare îi îndemna pe pictorii creștini să slăvească în culorile lor viața și faptele Sfântului Mc. Varlaam, afirmând că ei prin culori o pot face mai bine decât el în cuvinte.

„Înălțați-mi acum, o, pictori vestiți ai marilor isprăvi ale luptătorilor“, spunea arhiepiscopul Cezareei Capadociei, „și împodobiți cu culorile artei voastre pe cel încununat, descris atât de întunecat de mine! Să plec învins de icoana pe care o veți face faptelor vitejești ale mucenicului! Să mă bucur astăzi, deși sunt învins, de o victorie ca aceasta a iscusinței voastre! Să văd zugrăvită de voi mai bine lupta mâinii cu focul! Să văd zugrăvit pe icoana voastră mai strălucitor pe luptător! Să plângă și acum demonii, loviți de faptele vitejești zugrăvite de voi ale mucenicului! Să li se arate iarăși mâna arsă și victorioasă! Să fie zugrăvit pe icoană și Hristos, Întâistătorul luptelor [...]“⁴⁰.

În omilia *La Sfinții Patruzeci de Mucenici*, Sfântul Vasile cel Mare afirmă echivalența și complementaritatea cuvântului rostit și a celui întrupat în imagine prin formă și culori, arătând că „ceea ce povestirea

40. S. BASILIUS MAGNUS, *Homilia XVII, In Barlaam Martyrem*, PG 31:489-490AB; Joannes MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection*, vol. XIII, col. 79; 605; C. J. HEFELE, *Histoire des conciles...*, t. IV, l. XVIII, 332, p. 252; C. MANGO, *The art of the Byzantine Empire, 312-1453*, p. 37; în română: SF. VASILE CEL MARE, „Omilia a XVII-a, La Mucenicul Varlaam“, III, în: *Omiliile și cuvântări*, p. 269.

prezintă prin auz, aceea pictura, fără glas, înfățișează prin imitare⁴¹. În termeni asemănători se exprima și Sfântul Grigorie de Nyssa, care, într-o predică ocazionată de sărbătoarea Sfântului Mare Mucenic Teodor Tiron, afirma că

„pictorul reprezentând în icoană înaltele fapte ale martirului și imaginea inițiatorului luptelor, Hristos, ne-a vorbit așa cum o face o carte, despre luptele martirului. Pictura mută vorbește pe pereți pentru binele nostru⁴².

Fundamentarea învățaturii de credință despre cinstirea sfintelor icoane se datorează în mare parte tot Sfântului Vasile cel Mare. În scrierile dogmatice împotriva arienilor, pentru a argumenta deoființimea Fiului cu Tatăl, Sfântul Vasile a folosit paradigma cinstirii împăratului prin mijlocirea statuii sau a tabloului acestuia, a portretului imperi- al, numit *lauraton*⁴³. Această paradigmă avea să fie folosită de teologii iconoduli în timpul disputelor iconoclaste pentru a demonstra că cinstirea icoanei trece la prototipul acesteia și că, după cum împăratul era cinstit prin mijlocirea imaginii sale, înaintea căreia supușii se plecau ca în fața împăratului însuși, tot astfel și Mântuitorul Iisus Hristos era cinstit prin mijlocirea icoanei Sale.

Cel mai important text dintre toate îl întâlnim în tratatul *Despre Sfântul Duh*, în care arată că

„Fiul există în Tatăl și Tatăl în Fiul, pentru că Acesta este la fel ca și Acela, iar Acela ca și Acesta și în felul acesta cei doi sunt una, încât privity după specificul persoanelor, sunt una și una, însă după identitatea firii, cele două sunt una. Cum, deci, dacă există unul și unul, nu există doi Dumnezeu- ze? Pentru (motivul) că și chipului regelui se zice rege, dar nu (avem) doi regi. Nici puterea nu se scindează, nici slava nu se împarte. Și după

41. S. BASILIUS MAGNUS, *Homilia XIX, In sanctos quadraginta martyres*, PG 31:509-510A; BASIL OF CAESAREA, “A Homily on the Forty Martyrs of Sebaste”, 2, in: *Let Us Die That We May Live*, p. 68; în română: SF. VASILE CEL MARE, „Omilia a XIX-a, La Sfinții Patruzeci de Mucenici”, II, în: *Omiliile și cuvântări*, p. 283.

42. S. GREGORIUS NYSENUS, *Oratio laudatoria Sancti ac Magni Martyris Theodori*, PG 46:738D-739A; GREGORY OF NYSSA, “A Homily on Theodore the Recruit”, Translation by Johan Leemans, in: *Let Us Die That We May Live*, p. 85; C. MANGO, *The art of the Byzantine Empire, 312-1453*, pp. 36-37.

43. John BECKWITH, *Early Christian and Byzantine Art*, col. *The Pelican History of Art*, Penguin Books, 1979, p. 78.

cum autoritatea care ne stăpânește este una, (și nu mai multe), la fel și slava dată nouă este una, și nu mai multe, pentru că cinstea dată chipului trece asupra prototipului. Deci, ceea ce aici prin imitare este chipul, aceasta este acolo după fire, Fiul. Și după cum în cele realizate de tehnică asemănarea rezidă în formă, la fel și în natura divină și simplă, unitatea rezidă în participarea la divinitate⁴⁴.

Acest text este fundamental pentru teologia icoanei, deși demersul teologic al Sfântului Vasile cel Mare a vizat teologia trinitară. Plecând de la învățătura paulină potrivit căreia Fiul este icoana naturală a Tatălui, Sfântul Vasile definește antinomic relația dintre chip și prototip, ca asemănare și deosebire în același timp: identitate după fire, dar deosebire după ipostasuri în cazul Fiului și al Tatălui, asemănare după formă sau după chip cu prototipul, dar deosebire după fire, în cazul relației icoanei prin imitare cu prototipul său.

Aceeași concepție despre asemănarea după formă dar deosebirea după fire dintre prototip și reprezentarea sa o întâlnim și la Sfântul Grigorie de Nyssa în lucrarea *Contra lui Eunomiu*, în care scria:

„Când un material fără viață capătă formă prin sculptură, pictură ori modelaj, prin imitarea unei ființe însuflețite, imitația se spune că este asemănătoare cu originalul. Într-un asemenea caz, natura acelei ființe este un lucru, iar cea a materialului, care înșală privirea cu ajutorul culorilor ori formelor, este altceva⁴⁵.

44. S. BASILIUS MAGNUS, *Liber de Spiritu Sancto*, XVIII, PG 32:149-150BC; ST. BASIL THE GREAT, *The Treatise De Spiritu Sancto*, Translated with Notes by rev. Blomfield Jackson, in: *Letters and Select Works*, coll. *Nicene and Post-Nicene Fathers*, Second Series, vol. 8, Philip Schaff and Henry Wace (eds.), T & T Clark, Edinburgh, 1995, p. 28; C. MANGO, *The art of the Byzantine Empire, 312-1453*, p. 47; SF. VASILE CEL MARE, *Despre Sfântul Duh*, XVIII, în: *Scrieri*, III, traducere, introducere, note și indici de pr. Constantin Cornițescu și pr. Teodor Bodogae, col. *Părinți și Scriitori Bisericești*, 12, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988, p. 60.

45. S. GREGORIUS NYSSENUS, *Contra Eunomium*, II.12, PG 45:981D; SAINT GREGORY OF NYSSA, *Against Eunomius*, Book II.12, in: *Select Writings and Letters of Gregory, Bishop of Nyssa*, translated, with prolegomena, notes and indices by William Moore and Henry Austin Wilson, coll. *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, second series, vol. V, Philip Schaff and Henry Wace (eds.), New York, 1917, p. 123; Ștefan IONESCU-BERECHET, „Premise ale iconologiei patristice în scrierile Sfântului Vasile cel Mare”, în *Sfântul Vasile cel Mare, închinare la 1630 de ani*, Actele

Folosirea temei cinstirii tabloului sau statuii împăratului ca analogie pentru cinstirea Mântuitorului prin mijlocirea icoanei Sale avea să devină un adevărat *locus classicus* pentru teologii iconoduli⁴⁶. Carieră teologică a făcut în timpul disputelor iconoclaste și expresia „cinstea dată chipului trece asupra prototipului”, citată adesea de apărătorii cinstirii icoanelor.

Pe lângă evidențierea relației de *asemănare formală* ce există între icoana prin imitare și prototipul său, tot Sfântului Vasile i se datorează și definirea relației de *omonimie* dintre icoană și prototip.

În *Omilia a XXIV-a, Împotriva sabelienilor, a lui Arie și a anomeilor*, în care face apel la aceeași temă a cinstirii portretului împăratului, Sfântul Vasile arată că cinstirea adusă reprezentării se ridică la prototip și ca urmare a numirii acesteia, tablou sau statuie, cu numele prototipului:

„Cel care privește tabloul împăratului în piață spune că cel din tablou este împăratul, dar nu susține că sunt doi împărați, unul tabloul și altul cel al căruia este tabloul; nici nu lipsește originalul de numele de împărat, dacă ar zice arătând pe cel pictat în tablou «Acesta este împăratul». Ba, dimpotrivă, a întărit și mai mult cinstirea dată originalului prin mărturisirea lui. Iar dacă tabloul împăratului este împăratul, cu atât mai mult este drept să fie împărat cel ce este cauza celui din tablou”⁴⁷.

Omonimia, ca legătură intrinsecă dintre icoana prin imitare și prototip prin asemănarea ipostasului cu al cărui nume este numit și chipul, a fost subliniată și de Sfântul Grigorie de Nyssa în tratatul *Despre crearea omului*, în care afirma că „dacă «chipul» n-are nicio asemănare cu modelul, atunci nu-i vrednic să-i poarte numele”⁴⁸.

Symposionului Comisiei Române de Istorie Eclésiastică, București-Cernica, 2-3 octombrie 2008, Studia Basiliana 3, Ed. Basilica a Patriarhiei Române, 2009, p. 319.

46. Mihăiță BRATU, „Sfântul Vasile cel Mare, autoritate patristică de referință în timpul disputei iconoclaste”, în: *Sfântul Vasile cel Mare, închinare la 1630 de ani*, p. 299.

47. S. BASILIUS MAGNUS, *Homilia XXIV, Contra Sabellianos, et Arios, et Anomoeos*, 4, PG 31:607-608A; SF. VASILE CEL MARE, „Omilia a XXIV-a, Împotriva sabelienilor, a lui Arie și a anomeilor”, IV, în *Omiliile și cuvântări*, p. 354; MANSI, *Sacrorum conciliorum...*, vol. XIII, col. 71, 603.

48. S. GREGORIUS NYSSENUS, *De Hominis Opificio*, XVI, PG 44:179-180C; SAINT GREGORY OF NYSSA, *On the Making of Man*, XVI.3, in: *Select Writings and Letters of*

Paradigma împăratului și a reprezentării sale nu a fost specifică doar teologiei Sfântului Vasile cel Mare, ea fiind folosită, tot în context trinitar, și de Sfântul Atanasie cel Mare. Mai mult, la Părintele alexandrin întâlnim exprimată, ca și la cel antiohian, învățătura despre cinstirea acordată prototipului prin cinstirea chipului acestuia. În *Cuvântul al III-lea împotriva arienilor* Sfântul Atanasie a apelat la analogia cu chipul împăratului pentru a explica cuvintele Mântuitorului Iisus Hristos „Eu și Tatăl una suntem” (In 10:30), „Eu sunt întru Tatăl și Tatăl întru Mine” (In 10:38) și „Cel ce Mă vede pe Mine, vede pe Tatăl” (In 14:9), scriind că

„în chip este înfățișarea și figura împăratului și în împărat este înfățișarea chipului. Între chip și împărat este o asemănare deplină, încât cel ce privește la chip vede în el pe împărat; și iarăși, cel ce privește pe împărat cunoaște că el este cel din chip. Iar prin asemănarea neschimbată, celui ce voiește să privească după chip la împărat, chipul i-ar putea spune: «Eu și împăratul una suntem, căci eu sunt în acela și acela în mine; și ceea ce vezi în mine, vezi în acela; și ceea ce vezi în acela, aceea vezi în mine». Deci cel ce se închină chipului se închină în el și împăratului”⁴⁹.

Un alt text fundamental pentru teologia icoanei este cel din cartea a V-a *Contra lui Eunomiu*, atribuită Sfântului Vasile cel Mare, dar

Gregory, Bishop of Nyssa, translated, with prolegomena, notes and indices by William Moore and Henry Austin Wilson, coll. *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, second series, vol. V, Philip Schaff and Henry Wace (eds.), New York, 1917, p. 404; SF. GRIGORIE DE NYSSA, „Despre crearea omului”, XVI, în vol. *Scrieri*, II, traducere și note de Pr. Teodor Bodogae, col. *Părinți și Scriitori Bisericești*, 30, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998, p. 47.

49. S. ATHANASIUS ALEXANDRINUS, *Orationes adversus Arianos*, Oratio tertia, 5, PG 26:331-332AB; ATHANASIUS OF ALEXANDRIA, *Four Discourses Against the Arians*, Discours III.5, in: *Selected Writings and Letters of Athanasius, Bishop of Alexandria*, Edited, with Prolegomena, Indices, and Tables by Archibald Robertson, coll. *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, second series, vol. IV, Philip Schaff and Henry Wace (eds.), T & T Clark, Edinburgh 1917, p. 396; SF. ATANASIE CEL MARE, „Trei cuvinte împotriva arienilor”, III.V, în *Scrieri*, I, traducere din grecește, introducere și note de Pr. Dumitru Stăniloae, col. *Părinți și Scriitori Bisericești*, 15, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987, pp. 329-330.